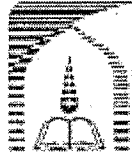

سورة الفاتحة

1941

100109

دانشگاه تربیت مدرس
دانشکده علوم انسانی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی

بررسی انتقادی و تحلیل محتوای رساله منورالقلوب
عبدالرحمن اسفرائینی

احمد یشیل

۱۳۸۶ / ۱۲ / ۰۱

استاد راهنما:

دکتر مهدی محقق

استاد مشاور:

دکتر ابراهیم خدایار

تیر ۱۳۸۶

۱۵۰۸۵۹

تأیید اعضاء هیأت داوران حاضر در جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد

اعضاء هیأت داوران نسخه نهایی پایان نامه آقای احمد یشیل

تحت عنوان بررسی انتقادی و تحلیل محتوای رساله منورالقلوب نورالدین عبدالرحمان اسفراینی را از نظر فرم و محتوای بررسی نموده و پذیرش آن را برای تکمیل درجه کارشناسی ارشد پیشنهاد می کنند.

امضاء	نام و نام خانوادگی	اعضاء هیأت داوران
	دکتر مهدی محقق	۱- استاد راهنما:
	دکتر ابراهیم خدایار	۲- استاد مشاور:
	دکتر ناصر نیکوبخت	۳- استاد ناظر:
	دکتر ابو القاسم رادفر	۴- استاد ناظر:
	دکتر ناصر نیکوبخت	۵- نماینده شورای تحصیلات تکمیلی دانشگاه: دکتر ناصر نیکوبخت

۱۵۰۸۵۹

دستورالعمل حق مالکیت مادی و معنوی در مورد نتایج پژوهشهای علمی

دانشگاه تربیت مدرس

مقدمه: با عنایت به سیاستهای پژوهشی دانشگاه در راستای تحقق عدالت و کرامت انسانها که لازمه شکوفایی علمی و فنی است و رعایت حقوق مادی و معنوی دانشگاه و پژوهشگران، لازم است اعضای هیأت علمی، دانشجویان، دانش‌آموختگان و دیگر همکاران طرح، در مورد نتایج پژوهشهای علمی که تحت عناوین پایان‌نامه، رساله و طرحهای تحقیقاتی با هماهنگی دانشگاه انجام شده است، موارد ذیل را رعایت نمایند:

ماده ۱- حقوق مادی و معنوی پایان‌نامه‌ها/ رساله‌های مصوب دانشگاه متعلق به دانشگاه است و هرگونه بهره‌برداری از آن باید با ذکر نام دانشگاه و رعایت آیین‌نامه‌ها و دستورالعملهای مصوب دانشگاه باشد.

ماده ۲- انتشار مقاله یا مقالات مستخرج از پایان‌نامه/ رساله به صورت چاپ در نشریات علمی و یا ارائه در مجامع علمی می‌باید به نام دانشگاه بوده و استاد راهنما نویسنده مسئول مقاله باشند. تبصره: در مقالاتی که پس از دانش‌آموختگی بصورت ترکیبی از اطلاعات جدید و نتایج حاصل از پایان‌نامه/ رساله نیز منتشر می‌شود نیز باید نام دانشگاه درج شود.

ماده ۳- انتشار کتاب حاصل از نتایج پایان‌نامه/ رساله و تمامی طرحهای تحقیقاتی دانشگاه باید با مجوز کتبی صادره از طریق حوزه پژوهشی دانشگاه و براساس آئین‌نامه‌های مصوب انجام شود.

ماده ۴- ثبت اختراع و تدوین دانش فنی و یا ارائه در جشنواره‌های ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی که حاصل نتایج مستخرج از پایان‌نامه/ رساله و تمامی طرحهای تحقیقاتی دانشگاه باید با هماهنگی استاد راهنما یا مجری طرح از طریق حوزه پژوهشی دانشگاه انجام گیرد.

ماده ۵- این دستورالعمل در ۵ ماده و یک تبصره در تاریخ ۱۳۸۴/۴/۲۵ در شورای پژوهشی دانشگاه به تصویب رسیده و از تاریخ تصویب لازم‌الاجرا است و هرگونه تخلف از مفاد این دستورالعمل از

طریق مراجع قانونی قابل پیگیری خواهد بود. ۱۳۸۴/۶/۲۱

تقدیم به:

پدر و مادر بزرگوارم

به پاس راهی که فرارویم نهادند و با فداکاری‌ها و راهنمایی‌های
ارزنده خود، پیمودن این مسیر را میسر نمودند.

و

تقدیم به برادر و خواهران گرامیم

که وجودشان مایه عزت و سرافرازیم می‌باشد.

تقدیر و تشکر:

حمد و سپاس بی‌کران پروردگار یکتا را که بر این بنده حقیر منت نهاد تا دوره‌ای دیگر از دوران تحصیل علم و کمال را با نتیجه مطلوب و رضایت‌بخش به سرانجام برساند.

در اینجا بر خود واجب می‌دانم مراتب قدردانی خود را نسبت به اساتید ارجمندی که افتخار دانشجویی‌شان و دوستان عزیزمی که افتخار آشنایی‌شان را داشته‌ام، ابراز دارم.

از جناب آقای دکتر مهدی محقق که راهنمایی این پایان‌نامه را بر عهده داشتند و از محضر ایشان بهره‌های فراوان بردم، کمال تشکر را دارم.

از جناب آقای دکتر ابراهیم خدایار که مشاوره این پایان‌نامه را بر عهده داشتند و از محضر ایشان بهره‌های فراوان بردم و از آقای دکتر علی گوزلیوز استاد دانشگاه استانبول در تهیه نسخه به بنده یاری نمودند، کمال تشکر را دارم.

هم‌چنین از کلیه دوستان گرامی، آقایان هاشم یعقوبی، سیدمجید موسوی، میهای چرناتسکو، بهروز علی رضاپور، احمد عاطف، مجتبی شمسواری، تورگای شفق، هدایت حدادی، حسین حمادی، فواد بوعدار (فهمی)، ابوذر مهدوی، نواب مریخی که در طول این دوره از کمک‌هایشان بهره بردم، صمیمانه سپاسگزارم.

چکیده:

منورالقلوب یکی از آثار شیخ نورالدین ابو محمد عبدالرحمان کسرقی اسفراینی است. عبدالرحمان اسفراینی در اواخر قرن هفتم و اوایل قرن هشتم می‌زیسته‌است و در آن زمان یکی از مشایخ مهم به شمار می‌آمد. اسفراینی در طریقت پیرو شیخ احمد گورپانی "سلطان الذاکرین" بوده‌است، گورپانی توسط شیخ علی لالا از مریدان شیخ نجم‌الدین کبری است. یعنی اسفراینی با دو واسطه از اقطاب سلسله علویه کمیلیه کبرویه است.

بعضی بزرگان کبرویه پیش اسفراینی در باره طریقت و سیر و سلوک آموزه‌هایی دیده‌اند. مهم‌ترین مرید وی علاءالدوله سمنانی است.

تأثیر افکاری و سخنان اقطاب سلسله کبرویه در تمام آثار اسفراینی پیدا است. اسفراینی در عصر خویش در باره سیر و سلوک و افکار کبرویه برای تعلیم شاگردانش آثار متعددی از جمله کاشف الاسرار، منورالقلوب و مکاتبات (نامه‌ها) به جا گذاشته‌است.

منورالقلوب تا به حال تحت این نام در محافل علمی شناخته نشده‌است. این رساله پیش از این یک بار با عنوان نادرست «رساله در روش سلوک و خلوت نشینی» به انضمام کاشف الاسرار، به اهتمام هرمان لندلت چاپ شده‌است. در تصحیح ذکر شده، تنها از یک نسخه انتقاد شده و حتی نام صحیح رساله هم درست به کار نرفته‌است: همچنین تعلیقات، فهرست آیات و بررسی انتقادی جامع و کاملی صورت نگرفته‌است.

در این تحقیق، نسخه اساس به عنوان روش کار انتخاب گردید و با توجه به نکات فوق و با تکیه بر سه نسخه خطی، دو رساله از هم جدا گردید و با توجه به نسخه بدلها: نام این متن با عنوان (منورالقلوب) یافت شد. این رساله تحت یک نسخه جداگانه بررسی و تصحیح کامل گردید. نهایتاً متن بصحیح شده به عنوان نسخه اصلی منورالقلوب و نسخه بدلها ارائه شد که دارای تعلیقات و فهرستهای جامعتری نیز بود.

واژگان کلیدی : تصوف در قرن نهم، شیخ نورالدین عبدالرحمان اسفراینی، منوالقلوب، نجمالدین

کبری، کبرویه

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	فصل اول: کلیات پژوهش.....
۲	مقدمه.....
۳	۱-۱. سابقه و ضرورت انجام تحقیق.....
۳	۲-۱. فرضیه ها.....
۴	۳-۱. هدف ها.....
۴	۴-۱. چه کاربردهائی از انجام این تحقیق متصوراست؟.....
۴	۵-۱. بهره‌مندان از این پایان‌نامه.....
۴	۶-۱. جنبه جدید بودن و نوآوری طرح در چیست؟.....
۴	۷-۱. روش انجام تحقیق.....
۶	فصل دوم: قرن هفتم و هشتم و سرگذشتی از زندگی اسفراینی.....
۷	۱-۲. وضع سیاسی و اجتماعی ایران در دو قرن هفتم و هشتم.....
۹	۲-۲. وضع صوفیه در دو قرن هفتم و هشتم.....
۱۱	۳-۲. نام و نسب، خاندان، زادگاه، تاریخ تولد و تاریخ وفات.....
۱۱	۴-۲. کودکی، جوانی، نشو و نما، محیط زندگانی و سفرها.....
۱۲	۵-۲. آموزشهای علمی، استادان و شاگردان اسفراینی.....
۱۵	۶-۲. مشایخ تصوف، مریدان و خلفا (جانشینان).....
۱۵	۷-۲. مکتب تصوف.....
۱۶	۱-۷-۲. گوشه ای از اندیشه های حضرت شیخ نور الدین اسفراینی در مکتب عرفانی او.....
۱۷	۸-۲. آثار.....
۱۸	۱-۸-۲. کاشف الاسرار.....
۲۰	۲-۸-۲. نامه ها.....

صفحه	عنوان
۲۰ ۲-۸-۳- منورالقلوب
۲۰ الف) عنوان کتاب
۲۰ ب) نسخه‌شناسی کتاب
۲۲ ج) محتوای کتاب
۲۵ ۲-۹. سبک نگارش اسفراینی
۲۶ فصل سوم: تصحیح متن منورالقلوب و نسخه بدل‌ها
۹۴ فصل چهارم: نتایج
۹۸ تعلیقات
۱۲۹ فهرست‌ها
۱۳۰ فهرست آیه‌های قرآن
۱۳۴ فهرست احادیث و سخنان بزرگان
۱۳۹ فهرست نام‌های کسان
۱۴۰ فهرست جای‌ها
۱۴۱ فهرست اشعار فارسی و عربی
۱۴۳ فهرست اصطلاحات، ترکیبات و لغات
۱۵۶ منابع مقدمه
۱۶۰ چکیده انگلیسی

فصل اول

کلیات پژوهش

مقدمه

از آغاز خلقت انسان و پس از تشکیل ابتدایی‌ترین جوامع بشری فرهنگ‌ها و تمدن‌ها به وجود آمدند و در طی مراحل مختلف سیر تکاملی خود را پیمودند. با رشد جوامع و تقسیم آنها به دسته‌های مختلف و با توجه به مناسبات جغرافیایی و اقلیمی و ملاحظات تاریخی، هر فرهنگ به گونه‌ای و هر تمدن به شکلی رشد و نمو پیدا کرد و دستخوش تغییرات فراوان شد. اعضای هر یک از این جوامع طی دوره‌های مختلف با کنجکاوی در میراث گذشتگان خود و به نحوی با پیروی از نقش خود را در حفظ این فرهنگ، رشد و توسعه آن و یا تغییر آن ایفا می‌کنند. بدون شک هر فرهنگ و تمدنی مؤلفه‌هایی دارد که در حفظ و پایایی و گسترش آن نقش بسزایی دارد. بدون شک آثار ماندگار هر فرهنگ و تمدن از مهم‌ترین این مؤلفه‌ها است؛ هنر، معماری، نقاشی، ادبیات و علوم مختلف را می‌توان از جمله این آثار برشمرد. با نگاهی نسبتاً عمیق در پیشینه خویش و بازنگری به فرهنگ و تمدن شرقی و اسلامی این سرزمین می‌توان مفاهیم فوق را در این زمینه نیز تسری داد. بر کسی پوشیده نیست که آثار ماندگار متصوفین و عرفا یکی از اصلی‌ترین عوامل حفظ و گسترش فرهنگ و تمدن اسلامی بوده و هست. با نگاهی دوره‌های مختلف تاریخی پس از اسلام و بررسی دقیق اتفاقات روی داده، می‌توان دریافت که این آثار در بسیار از موارد در انتقال دادن فرهنگ اسلامی در بحرانی‌ترین اوضاع، نقش قابل توجهی داشته‌اند. نسخ خطی را می‌توان یکی از جلوه‌های برجسته این آثار دانست، در میان این نسخ منورالقلوب از نمونه‌های درخشان است؛ پس بر ماست تا با حفظ و شناسایی دقیق این آثار، نقش خود را در نگهداری و گسترش فرهنگ و تمدن اسلامی ایفا کرده، آن را به نسل‌های بعد انتقال دهیم. در این تحقیق سعی شده‌است گامی هر چند کوچک برای نزدیک شدن به این هدف متعالی برداشته شود، ان شاء الله مورد قبول درگاه حق افتد.

۱-۱. سابقه و ضرورت انجام تحقیق

این رساله پیش از این، یک بار با عنوان نادرست «رساله در روش سلوک و خلوت نشینی» به انضمام کاشف‌الاسرار، اثر دیگر مؤلف، از طرف مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران در سال ۱۳۸۳ به اهتمام هرمان لندلت چاپ شده است. این کتاب دارای ۳۰۴ صفحه است که بخش اول آن به زبان فارسی و شامل ۲۹۴ صفحه، بخش دوم آن به زبان فرانسه و شامل ۱۰۹ صفحه است. فهرست بخش اول به این صورت است؛ مقدمه پنج تا بیست، کاشف‌الاسرار ۱-۶۸، پاسخ به چند پرسش ۶۹-۱۷۰، رساله در روش سلوک و خلوت‌نشینی (منورالقلوب) ۱۰۹-۱۵۲، فهرست نام‌های کسان ۱۵۳-۱۵۴، فهرست جاها ۱۵۵، فهرست احادیث و سخنان بزرگان ۱۵۶-۱۶۲، فهرست اشعار فارسی و عربی ۱۶۳-۱۶۵، فهرست اصطلاحات و ترکیبات ۱۶۶-۱۹۵، جدول خطا و صواب ۱۹۶. در این کتاب تعلیقات و فهرست آیات آورده نشده است. در تصحیح ذکر شده، تنها از یک نسخه انتقاد شده و حتی نام صحیح رساله هم درست به کار نرفته است؛ همچنین تعلیقات، فهرست آیات و بررسی انتقادی جامع و کاملی صورت نگرفته است. از این رو تصحیح کامل‌تری برای کتاب ضروری به نظر می‌رسید. با توجه به این نکات، این تصحیح با تکیه بر سه نسخه خطی (ترکیه کتابخانه دانشگاه استانبول، مرکز احیای میراث اسلامی قم و فرانسه) انجام شده که نسخه اساسی آن متعلق به قرن نهم هجری است. در ضمن نام صحیح کتاب نیز «منورالقلوب» است.

۱-۲. فرضیه‌ها

۱. نام اصلی کتاب اسفرائینی، «منورالقلوب» است؛
۲. رساله منورالقلوب که قبلاً با نام رساله در روش سلوک و خلوت نشینی تصحیح شده بود، به دلیل پیدا شدن سه نسخه خطی دیگر نیاز به تصحیح مجدد دارد؛
۳. نویسنده کتاب از مشهورترین عرفای سلسله کبرویه است؛
۴. آرای عرفانی نویسنده متأثر از اندیشه‌های بزرگان سلسله کبرویه است.

۱-۳. هدف ها

۱. تصحیح انتقادی متن رساله منورالقلوب؛

۲. تحلیل محتوای رساله از لحاظ مطالب عرفانی؛

۳. بازسازی منظومه فکری عبدالرحمن اسفراینی.

۱-۴. چه کاربردهایی از انجام این تحقیق متصور است؟

۱. استفاده از متن انتقادی و رساله منورالقلوب برای پژوهشگران؛

۲. شناخت منظومه فکری طریقه «کبرویه»؛

۳. تک نگاری زندگانی شیخ نورالدین عبدالرحمن اسفراینی.

۱-۵. بهره‌مندان از این پایان‌نامه: (اعم از مؤسسات آموزشی، پژوهشی، دستگاههای اجرایی

و غیره)

۱. استادان، دانشجویان و پژوهشگران رشته‌های مطالعات عرفانی و ادبیات فارسی؛

۲. کتابخانه‌های سراسر ایران و ترکیه.

۱-۶. جنبه جدید بودن و نوآوری طرح در چیست؟

این پژوهش نخستین بار است که هویت واقعی کاشف الاسرار را با نام حقیقی آن، منورالقلوب،

آشکار و تصحیح مجددی با حواشی و تعلیقات از کتاب ارائه می‌کند.

۱-۷. روش انجام تحقیق

از بین دستنویس‌های رساله، نسخه فرانسه به دلیل کامل بودن و افتادگی کمتر نسبت به دو نسخه

دیگر به عنوان اقدم نسخ مبنای کار قرار گرفت و نسخه‌های دیگر در چندین مرحله با آن مقابله شده،

به دقت ثبت شد و از میان ضبط‌های متفاوت، ضبط اصح برگزیده شده، در متن جای گرفت. در حوزه

تصحیح متن‌های فارسی و عربی، عمدتاً چهار شیوه به رسمیت شناخته شده‌است: تصحیح بر مبنای

نسخه اساس، تصحیح التقاطی، تصحیح به شیوه بینابین و تصحیح قیاسی. ما در بررسی خود تصحیح

بر مبنای نسخهٔ اساس را به عنوان روش کار انتخاب کردیم. پس از آن تحقیقات گسترده‌ای دربارهٔ زندگی، رفتار و عقاید مؤلف و فرقهٔ کبرویه به مقدمهٔ رساله افزود..

فصل دوم

قرن هفتم و هشتم

و

سرگذشتی

از زندگی اسفراینی

۲-۱. وضع سیاسی و اجتماعی ایران در دو قرن هفتم و هشتم

وضع سیاسی:

این دوره، از هجوم مغول در سال ۶۱۶ هجری و انقراض دولت آل انوشتکین گرچه در سال ۶۲۸، آغاز شد و به ایلغارهای بنیان‌کن تیمور و حکومت جبارانه او در ایران پایان یافت. در این دوران پرآشوب قسمت بزرگی از فلات پهناور ایران صحنه تاخت و تازهای مغول و تاتار گردید. ایرانیان در این دوره پر حادثه به اندازه تمام تاریخ گذشته و آینده خود کشتار، شکنجه، مثله و غارت شدند و رنج کشیدند و اگرچه کوشیدند تا فرهنگ نیم‌جان خود را از زیر لطمات سخت نجات بخشند اما خواه و ناخواه بسیار از آثار نامطلوب جریانهای سیاسی و اجتماعی این عهد باقی ماند.

در این دوره چندگاهی ایران جزو ممالک تابع مغول بود و سپس به دست شعبه‌یی از احفاد چنگیز افتاد و بعد از آن تجزیه شد و سلسله‌های ضعیفی که غالباً ناشر مفسد و معایب اجتماعی گوناگون بودند، بر این سرزمین حکومت کردند و وضع را برای حمله ویرانکار دیگر یعنی تیمورلنگ تسهیل نمودند.^۱

در آغاز این دوره هنوز استعدادهای شگرفی، باقی مانده از مدنیت پیش از مغول، وجود داشت ولی در آخر آن فقر و نابسامانی و از هم گسیختگی اجتماعی با انحطاط فرهنگی وحشتناکی منجر گردید که آثارش را از اواخر قرن هشتم به بعد در حیات مادی و معنوی ایرانیان مشاهده می‌کنیم.^۲

وضع اجتماعی:

در وضع سیاسی نیز ذکر کردیم که قرن هفتم و هشتم وحشتناکترین دوران تاریخ از وضع با حمله مغول و تاتار که در رأس همه این مصائب و به منزله بلایی آسمانی بود، آغاز گردید و با تاخت و تازهای مایوسانه فرزندان محمد خوارم‌شاه و سپاهان بی‌صاحب او که این سوی و آن سوی سرگردان بودند،

^۱ - ذبیح الله صفا: تاریخ ادبیات ایران، انتشارات فردوس، تهران ۱۳۸۰، ج ۲، ص ۱۷-۱۶

^۲ - همان: ص ۱۷

تکمیل شد و با حمله مجدد مغول در زمان هلاکو و جانشینان وی ادامه یافت. اختلافات سران مغول در عهد ایلخانان و علی‌الخصوص بعد از مرگ ابوسعید بهادر و کشاکشهای پیاپی امرای مختلف بر سر فرمانروایی نواحی ایران و سرانجام قتل و غارت‌های وحشیانه تئمور و همراهان او به تمامی وضع خطرناکی را سراسر این دو قرن در ایران ایجاد کرده بود. غالباً شهرهای ماوراءالنهر و خراسان هر یک دو یا چندبار ویران و قتل‌عام شد.

کامیابی‌های که در نخستین حملات سریع مغولان نصیب آنان شده بود سبب گردید تا مردم تصور کنند که مشیت الهی و بخت بت آنان یار است و هرگونه مقاومت در برابر آن قوم ناممکن و بی‌ثمر و این اندیشه ناصواب تا دیرگاه مایه فتح و پیروزی و پیشرفت‌های پر دامنه آنان شمرده می‌شد.^۱

با روی کار آمدن غازان خان پادشاه مسلمانان ایلخانی و وضع یاسای او، اندکی از آزار بی‌امان مغولان کاسته شد لیکن انقلابات بعد از فوت ابوسعید بهادرخان وضع دشوار جدیدی برای ایرانیان ماتم‌زده فراهم آورد و موجب قتل و غارت تازه‌یی به دست سرداران امارات‌جوی گردید.^۲

در دوره اتابکان بر اثر تشتت اوضاع و چیرگی مردم فرومایه و زئرگویی و ظهور قحط و غلا و تاراج و حمله‌های بعضی از مهاجمان، بسیاری از مردم فارس از میان رفتند و درست در ایام مصادف با عهد غازان خان و یاسای فریبنده‌ش، یعنی بعد از وبا و قحط و غلای سال ۶۹۸، به سال ۶۹۹ ایلخانان در فارسی آتشی از بیداد روشن کردند و به انواع راه‌های مردم را آزار می‌دادند و مالیات به میزان سال پیش از قحط مطالبه می‌کردند و آن را به زوری تهدید و قتل می‌ستاندند.

هجوم مغول در مبنی و اساس با عرض اقتصادی همراه بود و جهانگشایی، یا گرفتن انتقام از سلطان محمد خوارزمشاه بهانه‌یی ظاهری بود.^۳

^۱ - جهانگشای جوینی، چاپ لندن، ج ۱، ص ۱۲۸، ۱۲۶، ۱۰۹، ۱۰۳، ۸۱: ذبیح الله صفا: تاریخ ادبیات ایران، ص ۳۱

^۲ - ذبیح الله صفا: تاریخ ادبیات ایران، ص ۳۱، ۳۲

^۳ - همان، ص ۳۲

تسلط مغولان بر ایران امری دفعی نبود که به زمانی کوتاه فیصله پذیرد و خاتمه یابد. حاصل این مشکلات مداوم فقر روزافزون و خرابی پیاپی و فتوری وسستی دمامد برای مردم ایران بود.

۲-۲. وضع صوفیه در دو قرن هفتم و هشتم

صوفیه در قرن هفتم و هشتم قوتی بسیار داشتند و تصوف رواج روزافزون می‌یافت. در پایان سده ششم و آغاز سده هفتم دو مکتب بزرگ در عرفان و خود داشت که به هر یک از آنها عده‌یی از مشایخ بزرگ نسبت داشتند.

نخست سلسله کبرویه یعنی پیروان شیخ نجم‌الدین کبری در مشرق و دوم سلسله سهروردیه یعنی مریدان و پیروان شیخ شهاب‌الدین ابو حفص عمر بن محمد سهروردی در مغرب بود. رؤسا و پیروان این دو سلسله بزرگ تا قرن هشتم در ایران شهرت و تصوف ایران تأثیر شدید داشتند.

در گیرودار حمله مغول گروهی از مشایخ بزرگ که حاضر به ترک مکان و یا مرکز تعلیمی خود نشدند مانند شیخ نجم‌الدین کبری و شیخ فریدالدین عطار و نظایر آنان به قتل رسیدند و یا در همان اوان در گذشتند ولی برخی دیگر توانستند خود را از مهرکه نجات دهند و به پناهگاههای فرهنگی جدید مانند آسیا صغیر و شام و فارس و کرمان و بلاد سند و هند و نظایر این نواحی بروند و بساط ارشاد در ناحیتهای جدید بگسترانند. همین امر و همچنین باز ماندن دسته‌هایی از مشایخ و عارفان در شهرها و ناحیتهایی که از قتل‌عام رسته بودند وسیله خوبی برای حفظ سنتهای خانقاهی و نگاهبانی مبانی تصوف و ترویج آن در میان آیندگان بوده است.^۱

تصوف در قرن هفتم و هشتم اندکی هم به طریق علمی و شیوه تحلیل و توجیه متمایل گردید. این کار که پیش از این دوره توسط صوفیان بزرگی چون عین‌القضاة همدانی آغاز شده بود در اوایل قرن هفتم عمومیت بیشتر یافت و شیخ نجم‌الدین کبری (مقتول ۶۱۸) که مشغول تربیت عده‌یی از بهترین

^۱ - ذبیح الله صفا: تاریخ ادبیات فارسی، ج ۲ ص ۴۵-۴۴

مشایخ صوفیه بود با تألیف کتابهای معتبر خود مانند " منهاج السالکین، اصطلاح الصوفیه، آداب السلوک و آداب المریدین بخشی از مبانی و مبادی تصوف و آداب صوفیان را مورد بحث و توضیح و تدوین قرار داد. از میان پیروان مکتب او نیز کسانی مانند، شیخ نجم‌الدین رازی (م ۶۵۴) و سعد-الدین حموی (م ۶۵۰) کارش را دنبال کردند.

بدین گونه تصوف در قرن هفتم و هشتم شیوه نظری یافت و به شکل علمی قابل تعلیم در آمد و این امر مقدمه‌یی شد تا مبانی و مبادی تصوف در ادبیات خاصه شعر نفوذ عام حاصل کند و از انحصار آثار صوفیه بیرون آید.^۱

در برابر این دسته از عارفان متفلسف دسته‌یی دیگر از صوفیان بودند که اگرچه ورود در مباحث عقلی برای آنان آسان بود لیکن به جای آن که راه دشوار مجاهدت را با پای چوبین و بی‌تکمیل استدلال بسپرنند چون پیشینیان بر مرکب ذوق و وجد نشستند و دریچه خاطر را بر بحث‌های ملال‌انگیز مبتنی بر فلسفه و استلال ببستند.^۲

از سلسله سهروردیه که به سهروردیان ایران و سهروردیان هند یا مولتان تقسیم می‌شدند و به شیخ شهاب‌الدین ابو حفص عمر بن محمد سهروردی منسوب بوده‌اند. مشایخ بزرگی در قرن هفتم و هشتم ظهور کردند، همچون اوحدالدین کرمانی (م ۶۳۵)، نجیب‌الدین بزغش شیرازی (م ۶۷۸)، شرف بن مصلح سعدی شیرازی (م ۶۹۱ یا ۶۹۰) و از سلسله کبرویه و تعالیم نجم‌الدین کبری نیز عارفان بزرگی چون شیخ الاسلام سیف‌الدین باخرزی (م ۶۵۸)، جمال‌الدین گیلی (م ۶۵۱)، شیخ سعدالدین محمد حمویه (م ۶۵۰)، بابا کمال جندی، رضی‌الدین علی لالا (م ۶۴۲)، شیخ نجم‌الدین دایه (م ۶۵۴) و بهاء-الدین محمد پدر مولوی (م ۶۲۸) پدید آمدند. از دیگر عارفان مشهور این دوره باید شیخ امین‌الدین بلیانی، خواجوی کرمانی (م ۷۵۳)، خواجه شمس‌الدین محمد حافظ شیرازی (م ۷۹۲)، سیف‌الدین محمد

^۱ - ذبیح الله صفا: تاریخ ادبیات فارسی، ص: ۴۶

^۲ - همان، ص ۴۶